

بررسی تطبیقی صراط در اندیشه ملاصدرا و امام خمینی(ره)

۱. رضا صادقی: دانشجوی دکتری، گروه الهیات و معارف اسلامی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. نفیسه فیاض‌بخش*: گروه الهیات و معارف اسلامی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: fayazbahksh.iau.ir@iau.ac.ir

چکیده

به طور قطع یاد مرگ موثرترین عامل در اصلاح نفس است، هرچه معرفت انسان به این حقیقت عمیقتر باشد در اصلاح نفس خود موفقتر خواهد بود، ملاصدرا و امام خمینی (ره) به مسئله معاد، به عنوان یک نحوه سلوک الی الله نگریسته اند که با تدبیر در آن حجاب های ظلمانی و نورانی در انسان رفع و خلق شده است. ملاصدرا صراط را حرکت جوهری نفس انسان از آغاز تکون تا آخرین درجه صعود نفس می داند، و ایشان اعتقاد دارند هر کس برای خود صراط متفاوت دارد، و علت آن هم نفس های متفاوت هستند و ایشان معتقد است این صراطان در دنیا و آخرت به گونه ای حضور و ظهور دارند ولی واقعیتشان دین و امام است و همچنین عقیده دارد که اگر انسان بخواهد واقعا بر اساس علمی و یقین موحّد باشد و در عمل هم خالصانه در مسیر توحید حرکت کند، تمثیل خارجیش این است که این مسیر از شمشیر نیز تیزتر و از موباریکتر است. امام خمینی (ره) نیز معتقدند هریک از موجودات صراط مستقیم مخصوص به خود را دارند، ولی صراط انسان طولانی ترین و ظلمانی ترین صراط ها است، چون رب انسان، حضرت بسم الله اعظم است که ظاهر و باطن، و اول و آخر و رحمت و قهر و بالاخره همه ی اسماء متقابل با هم دارد، انسان نیز در منتهای مسیر، باید به مقام تعادل بین اسماء متقابل برسد و لذا صراط و ادق از همه صراط هاست، که این صراط مستقیم یک سرش به طبیعت است و یک طرفش به الوهیت.

کلیدواژگان: معاد، صراط، ملاصدرا، امام خمینی (ره)

شیوه استناددهی: صادقی، رضا، و فیاض‌بخش، نفیسه. (۱۴۰۶). بررسی تطبیقی صراط در اندیشه ملاصدرا و امام خمینی(ره). *شریعت، فلسفه و اخلاق*، (۱۵)، ۱-۱۹.

تاریخ ارسال: ۴ خرداد ۱۴۰۵

تاریخ بازنگری: ۱۳ شهریور ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۲۰ شهریور ۱۴۰۵

تاریخ چاپ اولیه: ۱۵ مهر ۱۴۰۵

تاریخ چاپ نهایی: ۱ اردیبهشت ۱۴۰۶

© ۱۴۰۶ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

A Comparative Study of the *Şirāt* in the Thought of Mullā Şadrā and Imam Khomeini

1. Reza Sadeghi: PhD Student, Department of Theology and Islamic Studies, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. Nafiseh Fayazbakhsh*: Department of Theology and Islamic Studies, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

*Corresponding Author's Email: fayazbakhsh.iau.ir@iau.ac.ir

Abstract

Undoubtedly, remembrance of death is one of the most effective factors in the purification and reform of the soul. The deeper a person's knowledge of this reality, the more successful they will be in the purification of their soul. Mullā Şadrā and Imam Khomeini regard the question of the Resurrection (*ma'ād*) as a mode of spiritual wayfaring toward God (*sulūk ilā Allāh*), contemplation of which removes both the dark and luminous veils that arise within the human being. Mullā Şadrā conceives the *Şirāt* as the substantial motion of the human soul from the beginning of its formation to the highest degree of its ascent. He maintains that every person has a distinct *Şirāt*, because human souls themselves differ from one another. He further holds that these paths are present and manifested, in different ways, both in this world and in the Hereafter, although their ultimate reality is religion and the Imam. He also believes that if a human being seeks to become, in terms of knowledge and certainty, a true believer in Divine Unity (*tawḥīd*), and at the practical level to proceed sincerely along the path of *tawḥīd*, the external manifestation of this path is one that is sharper than a sword and finer than a hair. Imam Khomeini likewise maintains that every existent has its own specific Straight Path (*şirāt al-mustaqīm*); however, the human *Şirāt* is the longest and darkest of all paths. This is because the Lord of the human being is the reality of the Greatest Bismillāh, which encompasses the outward and inward, the First and the Last, mercy and wrath, and ultimately all mutually opposing Divine Names. Accordingly, at the culmination of the journey, the human being must attain a state of equilibrium among the mutually opposing Divine Names. Therefore, the human *Şirāt* is the subtlest and most precise of all paths. One end of this Straight Path lies in nature, while the other extends toward Divinity.

Keywords: *Resurrection (ma'ād), Şirāt, Mullā Şadrā, Imam Khomeini*

How to cite: Sadeghi, R. & Fayazbakhsh, N. (2027). A Comparative Study of the *Şirāt* in the Thought of Mullā Şadrā and Imam Khomeini: From Existence to Beauty. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 5(1), 1-19.

Submit Date: 25 May 2026

Revise Date: 04 September 2026

Accept Date: 11 September 2026

Initial Publish Date: 07 October 2026

Final Publish Date: 21 April 2027

© 2027 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The doctrine of the Resurrection occupies a central position in Islamic theology and philosophical anthropology, second only to the doctrine of Divine Unity in its doctrinal significance. A substantial portion of the Qur'an addresses death, resurrection, judgment, reward, punishment, and the ultimate destiny of human beings, thereby establishing eschatology as an essential dimension of religious life and moral responsibility (1). Within this eschatological framework, the concept of the *Ṣirāṭ* constitutes one of the most important and complex notions associated with the human journey from the world of nature toward ultimate proximity to God. The *Ṣirāṭ* is not merely an eschatological bridge or passage that becomes manifest after death; it also represents the existential, epistemological, ethical, and spiritual path followed by human beings throughout worldly life. The significance of this concept is intensified by its close relationship with resurrection, spiritual perfection, Divine guidance, the purification of the soul, and the realization of human potential. In Islamic sources, the *Ṣirāṭ* is described both as a path leading toward God and as a reality that becomes objectively manifested in the Hereafter. Its meaning consequently includes both an outward eschatological dimension and an inward spiritual dimension. The present study comparatively examines the interpretation of the *Ṣirāṭ* in the thought of Mullā Ṣadrā and Imam Khomeini, two influential representatives of the philosophical and mystical traditions of Shi'i Islam. Mullā Ṣadrā interprets the *Ṣirāṭ* according to the principles of Transcendent Philosophy, particularly the primacy of existence, gradation of existence, and substantial motion, while Imam Khomeini develops a largely mystical and gnostic interpretation grounded in the relationship between Divine Names, human perfection, guardianship, and spiritual wayfaring. Although Imam Khomeini is deeply influenced by Ṣadrian philosophy, his treatment of the *Ṣirāṭ* gives greater prominence to intuitive and mystical dimensions. The study therefore seeks to identify the principal convergences and divergences between these two approaches and to clarify how the notion of the *Ṣirāṭ* functions within their broader understanding of human existence, resurrection, and spiritual perfection (2, 15).

From a lexical and terminological perspective, the term *Ṣirāṭ* appears repeatedly in the Qur'an, most frequently in connection with the adjective *mustaqīm*, meaning straight or direct. Classical lexicographers and Qur'anic exegetes understand the term as denoting a clear, direct, and traversable path, while its broader religious meaning encompasses the path of truth, guidance, faith, and obedience to God (3, 4). In theological and traditional literature, however, its semantic scope is significantly broader. The *Ṣirāṭ* is described as the path of knowledge of God, the way of true religion, the authority and guardianship of the Imam, and the bridge extending over Hell in the Hereafter. These meanings should not necessarily be treated as mutually exclusive, because Islamic philosophical and mystical thought often interprets eschatological realities as the objective manifestations of spiritual and moral realities formed in worldly life. Accordingly, two main interpretations may be distinguished. The first regards the *Ṣirāṭ* as an actual bridge or path in the Hereafter, over which all human beings must pass. The second interprets the eschatological *Ṣirāṭ* as the embodiment of the path that a person has constructed through beliefs, intentions, actions, and spiritual orientation during worldly existence (5). From this perspective, the Straight Path followed by the righteous becomes manifest as a passage leading toward Paradise, whereas false and deviant ways become embodied as paths toward deprivation and punishment. The *Ṣirāṭ* is therefore closely connected to both ontology and ethics: it is ontological because it reflects the existential direction of the soul, and ethical because its form is determined by the quality of human knowledge, faith, intentions, and actions. The description of the *Ṣirāṭ* as "finer than a hair and sharper than a sword" indicates the extraordinary precision required in maintaining intellectual truth, spiritual sincerity, moral balance, and freedom from deviation. Such an interpretation makes the *Ṣirāṭ* a comprehensive symbol of the human existential journey rather than merely an external eschatological phenomenon (10).

In Mullā Ṣadrā's philosophy, the concept of the Ṣirāṭ must be understood within the framework of substantial motion and the continuous existential transformation of the human soul. Human existence is not static; rather, the soul proceeds gradually from lower levels of being toward higher degrees of perfection. This ascent begins within the natural order and may culminate in intellectual and spiritual proximity to God. Accordingly, the Ṣirāṭ can be interpreted as the substantial journey of the human soul from the beginning of its formation to the highest degree of existential actualization (8, 9). Mullā Ṣadrā distinguishes between the universal natural movement that belongs to human existence and the voluntary movement arising from knowledge, choice, faith, and intentional action. The first belongs to the ontological structure of the human being, whereas the second determines the person's moral and spiritual destiny. The Straight Path is particularly related to the proper development of the theoretical and practical faculties. The perfection of the theoretical faculty requires liberation from ignorance, imitation, sophistry, and intellectual error in order to attain certain knowledge and true understanding. The perfection of the practical faculty requires moderation among appetitive, irascible, and intellectual powers so that the soul may achieve justice and moral equilibrium. The path is "finer than a hair" because attaining truth among competing doctrines, beliefs, and intellectual errors demands exceptional precision, and it is "sharper than a sword" because maintaining ethical equilibrium among opposing tendencies is equally difficult (6). Thus, the Ṣirāṭ has epistemological, moral, and ontological dimensions. Mullā Ṣadrā also maintains that every being has a path appropriate to its existential constitution, and human beings themselves possess different paths because their souls, capacities, knowledge, and spiritual stations differ. The human Ṣirāṭ is unique because the human being can descend to the lowest degrees of existence or ascend toward the highest levels of Divine proximity. The eschatological bridge is therefore the manifestation of the soul's own existential form and the worldly path it has fashioned for itself.

Mullā Ṣadrā further explains that the Ṣirāṭ becomes manifest in the Hereafter in accordance with the degree of certainty, knowledge, faith, and spiritual illumination possessed by each individual. The light by which believers move on the Day of Resurrection reflects the intensity of their inner knowledge and existential proximity to God. Accordingly, differences in the speed and ease with which individuals traverse the Ṣirāṭ correspond to differences in faith, certainty, sincerity, and spiritual realization. Some pass with extraordinary speed, while others advance slowly and with difficulty, and this gradation reflects the degree of spiritual light acquired in worldly life (8). The true Straight Path is, in this interpretation, the path of Divine Unity and the authentic religion followed by the prophets, saints, and those who faithfully follow them. All elevated spiritual states and stations attained in the journey toward God ultimately return to the realization of tawḥīd. Knowledge of Divine Unity therefore constitutes the highest form of knowledge and the ultimate orientation of the human journey (7). Mullā Ṣadrā's interpretation also emphasizes the unity of traveler, path, and journey: the human soul does not merely move along an external road but journeys within and through its own existential reality. The stations traversed by the traveler are transformations within the soul itself, and the eschatological Ṣirāṭ is the objective disclosure of this inward existential process. Consequently, Paradise and Hell, guidance and deviation, proximity and remoteness, and even the Ṣirāṭ itself must be understood as realities that are formed through the soul's existential becoming. This interpretation integrates Qur'anic eschatology with philosophical anthropology and demonstrates how bodily resurrection, spiritual transformation, and ethical responsibility are interconnected within Transcendent Philosophy (2, 16).

Imam Khomeini accepts the principal Ṣadrian foundations of this interpretation but develops them in a more explicitly mystical and gnostic direction. He holds that every being possesses a particular path, light, and mode of guidance corresponding to its existential reality, but the human Ṣirāṭ is the longest, darkest, and most subtle of all paths because the human being is the comprehensive locus of multiple determinations and manifestations. The human Lord is understood in relation to the all-comprehensive Divine Name, which includes apparently opposite Names and attributes such as the Manifest and the Hidden, the First and the Last, mercy and majesty.

Human perfection therefore requires the attainment of a comprehensive equilibrium among these Names, and this makes the human Straight Path exceptionally subtle and difficult (11). For Imam Khomeini, the *Ṣirāṭ* also has an intimate connection with *walāya*, or spiritual guardianship. The inward reality of the Straight Path is the reality of Divine guardianship, and following the Prophet, Imam ‘Alī, and the infallible Imams constitutes the human embodiment of remaining upon the Straight Path. The eschatological passage over the bridge is therefore related to one's faithfulness to the inward reality of guidance in worldly life (10, 11). Imam Khomeini further maintains that the human path begins in nature and extends toward Divinity. Because the human being possesses an unlimited capacity for perfection, the journey cannot be reduced to a fixed ontological station. The perfect human being represents the complete realization of the Straight Path because such a person manifests the totality of the Divine Names in equilibrium and follows the comprehensive Divine Name without deviation. Other believers participate in the Straight Path through their spiritual and existential following of the perfect human being. Imam Khomeini also affirms the present actuality of the *Ṣirāṭ*: human beings are already traversing their own paths in this world, while the removal of worldly veils in the Hereafter makes the inner reality of these paths externally manifest (12). Although these ideas are consistent with Ṣadrian metaphysics, Imam Khomeini gives greater emphasis to spiritual unveiling, the inner meaning of *walāya*, the comprehensive Divine Names, and the existential role of the perfect human being (13).

In conclusion, the comparative analysis demonstrates that Mullā Ṣadrā and Imam Khomeini share a fundamentally unified conception of the *Ṣirāṭ* as both an existential reality in this world and an eschatological manifestation in the Hereafter. Both reject a merely external and spatial understanding of the *Ṣirāṭ* and regard it as inseparable from the spiritual, intellectual, moral, and ontological formation of the human soul. Both also maintain that different beings and different human individuals possess distinct paths corresponding to their existential capacities and spiritual conditions, while the human *Ṣirāṭ* is uniquely extensive because the human being can move from the lowest levels of nature to the highest levels of spiritual perfection. They similarly interpret the subtlety and sharpness of the *Ṣirāṭ* as expressions of the extraordinary precision required for intellectual truth, moral balance, sincerity, and unwavering adherence to Divine guidance. Their primary difference lies not in the foundations of the doctrine but in the mode of exposition and emphasis. Mullā Ṣadrā develops the concept through the philosophical principles of substantial motion, gradation of existence, the perfection of theoretical and practical reason, and the existential transformation of the soul. Imam Khomeini accepts these foundations but rearticulates them through a more explicitly mystical language centered on spiritual guardianship, the Divine Names, the perfect human being, and the inward journey from nature toward Divinity. Thus, Imam Khomeini's account may be regarded as a mystical elaboration of a largely Ṣadrian ontological framework rather than a rejection of it. The *Ṣirāṭ*, in both systems, ultimately represents the total human journey: it begins with embodied existence, is shaped through knowledge, faith, moral action, and spiritual orientation, and culminates in the disclosure of the person's true existential identity in the Hereafter.

در میان مسائل عقیدتی، هیچ مسئله‌ای در قرآن، بعد از توحید، به اهمیت مسئله معاد و اعتقاد به حیات بعد از مرگ و حسابرسی اعمال و پاداش و کیفر و اجرای عدالت نیست. حدود یک‌سوم آیات قرآن کریم در مورد معاد بحث می‌کنند و بسیاری از سوره‌های اواخر قرآن، به‌طور کامل و یا به‌طور عمده، در مورد معاد و مقدمات و علائم و نتایج آن سخن می‌گویند (۱). شکی نیست که انسان‌ها و متفکرین در طول تاریخ کوشیده‌اند تا به هر شکلی از آینده خود، به‌ویژه آینده پس از مرگ، به خاطر مهم بودن آن، اطلاعاتی به دست آورند. ولی به نظر می‌رسد که این دسته اخبار و اطلاعات نتوانسته‌اند تصویر روشنی از دنیای دیگر ارائه دهند. دغدغه‌ای که در مورد معاد وجود دارد، با توجه به اینکه از مهم‌ترین مسائل بشری، و در عین حال مهم‌ترین، و همچنین علی‌رغم مطالعات و تحقیقات فراوانی که در این زمینه انجام شده، نتوانسته تصویر روشنی از آن زندگی، به‌صورت استدلالی و عقلی و عرفانی ارائه نماید. و از طرفی، اثبات حشر بدون صراط محال است، و از آنجا که همه موجودات حشر دارند، صراط هم دارند، ولی تفاوت بحث صراط در انسان با موجودات در این است که فقط انسان این ویژگی را دارد که از نازل‌ترین درجه وجود شروع می‌کند و می‌تواند به عالی‌ترین درجه و مقام هستی (یعنی مقام خلافت الهی و لقای حق تعالی) نائل شود (۲).

صراط، از اصطلاحات قرآنی و بیانگر یک موقف از مواضع آخرت است. ملاصدرا اولین کسی است که بر مبنای خود، تفسیری کاملاً عقلانی و استدلالی، بر مبنای آیات قرآن و روایات، از آنها ارائه می‌کند و امام خمینی نیز هرچند به‌عنوان یک متفکر نوصدرایی مطرح است، ولی برداشت‌هایی کاملاً عرفانی از آن ارائه نموده است. آثار امام خمینی مشحون از اصطلاحات اشراقی و عرفانی است؛ ایشان کمتر خود را درگیر استدلال و براهین عقلی نموده‌اند. تمرکز این مقاله در خصوص شرح و تفسیر صراط از زبان این دو متفکر و کشف نقاط اشتراک و افتراق آنهاست.

به‌طور قطع، یاد مرگ مؤثرترین عامل در اصلاح نفس است؛ هرچه معرفت انسان به این حقیقت عمیق‌تر باشد، در اصلاح نفس خود موفق‌تر خواهد بود. ملاصدرا و امام به مسئله معاد، به‌عنوان یک نحوه سلوک الی‌الله نگریسته‌اند که با تدبیر در آن، حجاب‌های ظلمانی و نورانی در انسان رفع و خلق شده است. از طرف دیگر، ملاصدرا اولین متفکری است که براساس مبانی ابتکاری خود، یعنی اصالت وجود، تشکیک وجود و حرکت جوهری، طرحی نو در تفسیر معاد ارائه نموده و امام خمینی در این خصوص می‌فرمایند: «ملاصدرا و ما ادراک ملاصدرا». امام خمینی معتقد بود که ملاصدرا مشکلاتی را که بوعلی در بحث معاد موفق به حل آن نشده بود، حل کرد. ولی نکته مهم اینجاست که امام خمینی، به‌عنوان یک متفکر و فیلسوف نوصدرایی، برداشت‌هایی کاملاً اشراقی و عرفانی از این مسئله دارد که بسیاری از آنها را در حاشیه بر اسفار ملاصدرا آورده‌اند. در این مقاله، به نقاط اشتراک و افتراق دیدگاه امام خمینی و ملاصدرا در زمینه صراط می‌پردازیم. هرچند ملاصدرا در عصر خود به نحو شایسته‌ای مورد استقبال واقع نشد، ولی امروز آمادگی طرح این مباحث در محافل علمی و خصوصاً تفسیر و برداشت‌های امام خمینی از آن نظرات، کاملاً وجود داشته و به علت استقبال بسیاری از اقشار جامعه، خصوصاً جوانان که به مباحث عرفان علاقه‌مندند، خلأ آنها کاملاً احساس می‌شود.

در واقع، صراط یکی از مسائل مهم عقیدتی و همچنین چالش‌برانگیزی است که پیوسته در حوزه‌های مختلف مورد توجه محققان، صاحب‌نظران و مفسران بوده و در قرآن ۴۵ بار آمده و با صفت مستقیم ۳۲ بار ذکر شده است و بسیار مبهم و پیچیده می‌باشد. کمتر آموزه‌ای در اسلام یافت می‌شود که مانند صراط دارای ظرافتی باریک‌تر از مو و در حوزه عمل و رفتار دارای اثری تیزتر از شمشیر باشد. گفتمان صراط در اسلام با اثر مبنایی و مرتبط با زوایای مختلف دینی بوده است. دغدغه‌ای که در مورد صراط وجود دارد، علی‌رغم مطالعات و تحقیقات فراوان که در این زمینه انجام شده، به خاطر مبهم و غیرتجربی بودن آن نتوانسته تصویر روشنی از آن به‌صورت استدلالی و عقلی و عرفانی ارائه نماید و از آنجایی که همه موجوداتی که حشر دارند صراط هم دارند، اثبات آن بدون صراط غیرممکن به نظر می‌رسد. تفاوت بحث صراط در انسان با موجودات در این است

که فقط انسان این ویژگی را دارد که از نازل‌ترین درجه وجود شروع می‌کند و می‌تواند به عالی‌ترین درجه و مقام هستی، یعنی مقام خلیفه الهی و لقاء حق تعالی، نائل شود. صراط از اصطلاحات قرآنی و بیانگر موقفی از مواقف آخرت است و ملاصدرا اولین کسی است که براساس مبنای خود، تفسیری کاملاً عقلانی و استدلالی بر مبنای آیات قرآن و روایات از آنها ارائه می‌کند و امام خمینی نیز هرچند به‌عنوان یک متفکر مطرح است، ولی برداشت‌هایی کاملاً عرفانی از آن ارائه نموده است. امام مشحون از اصطلاحات اخلاقی و عرفانی است. ایشان کمتر خود را درگیر استدلال‌ات و براهین عقلی نموده‌اند. تمرکز این مقاله در خصوص شرح و تفسیر این اصطلاح از زبان این دو متفکر و کشف نقاط اشتراک و افتراق آنهاست.

تعریف صراط

الف. معنای لغوی صراط

واژه «صراط» چهل و پنج بار در قرآن کریم و همواره به مفرد به کار رفته است. علاوه بر آن، روی هم ۳۶ بار نیز با توصیفاتی همانند «مستقیم»، «عزیز»، «حمید»، همراه شده است. این واژه تنها به مفهوم دینی و معمولاً با صفت مستقیم همراه است. بیشتر کاربردهای آن - به جز یک یا دو مورد - در جهت مثبت و راه درست بیان شده است و تنها یک مورد در راه منفی «صِرَاطِ الْجَحِيمِ» (صافات، ۱۶) و یک مورد دیگر نیز به گونه کلی و راه عادی، اعم از مثبت و منفی، استعمال شده است: «وَلَا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ تُوعِدُونَ» (اعراف، ۸۶).

از دیدگاه مفسران و اندیشمندان، مفهوم «صراط» در قرآن دارای معانی مترادفی نظیر راه حق، راه خیر و صواب، راه روشن، تمیزدهنده بین حق و باطل است. در آموزه‌های روایی نیز، این واژه در مفاهیم دیگری همچون طریق معرفت خدا، پلی بر جهنم در آخرت یا حتی امام واجب‌الطاعة در دنیا به کار رفته است. واژه «صراط» دارای جانشین‌ها و هم‌نشین‌هایی مرتبط در آیات مختلف قرآنی است، نظیر «مستقیم»، «طریق»، «نجد»، «سلک»، «شرع» و «منهاج». قرآن مجید از این واژگان مشابه، برای رساندن همان مفهوم صراط بهره برده است و در فرهنگ قرآن، این گونه کلمات همسان، در معنای راه حق، پیمودن راه فطری و معنوی یا اعتقادی، و راه آشکار، به کار گرفته شده‌اند.

«صراط» راه مستقیم است: «وَأَنَّ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ» (انعام، ۱۵۳) که «صراط» هم خوانده می‌شود (۳). «صراط» راه آسان است (۳). معنای «وَأَنَّ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ» نیز «ثبتنا علی المنهاج الواضح» می‌باشد (۴).

برخی «صراط» را از ریشه «سراط» به معنای بلعیدن گرفته‌اند؛ به گونه‌ای که راه روشن، رهرو خود را بلعیده و در مجرای گلوی خودش فروبرده است، به طوری که دیگر نمی‌تواند این سو و آن سو منحرف شود و یا از آن مجرا بیرون بیاید (۳). واژه صراط با توجه به قرائت آن با «سین»، در ذیل لغت «صراط» ارجاع شده است که به معنای راهی هموار و آسان‌گذر راه است.

ب. معنای اصطلاحی صراط

در باب حقیقت صراط، دو احتمال وجود دارد: یکی اینکه مقصود معنای ظاهری آن است، یعنی در سرای دیگر بر جهنم پل یا راهی نظیر آنچه در دنیا می‌باشد، نصب می‌شود. دوم اینکه صراط، تجسم و تبلور همان صراط دنیوی است؛ در نتیجه، تجسم صراط مستقیمی که پرهیزگاران در دنیا برگزیده‌اند، راهی است که آنان را به بهشت می‌رساند؛ اما تجلی راه‌های باطلی که ستمکاران در این دنیا پیموده‌اند، آنان را داخل دوزخ می‌نماید (۵).

علامه تهرانی در کتاب معادشناسی می‌نویسد: «صراط یعنی راه و چیزی که با پیمودن آن از چیزی به چیز دیگر می‌توان رسید؛ و واسطه و رابط بین دو چیز. خداوند برای وصول به مقام انسانیت و فعلیت استعدادها و تقرّب به خدا و لقایش راهی معین کرده است. صراط‌الله، راه به سوی خداست؛ و چون خدا محلّ و مکان خارجی ندارد، پس مقصود راهی است از نفس انسان برای معرفت خدا. در هر فرد از افراد بشر، از درون و باطن نفس او،

راه و سبیلی است به سوی خدا. آن راه باطنی در قیامت به صورت پلی به سوی بهشت مجسم می شود. معصومین سریع ترین و کوتاه ترین و نزدیک ترین راه را به سوی خدا پیموده اند و به همین دلیل صراط مستقیم نامیده شده اند؛ راهی که از نظر دقت از شمشیر برنده تر و از مو باریک تر است».

صراط در اندیشه ملاصدرا

در تفکر صدرایی، انسان از دو حرکت و عبادت برخوردار است؛ یکی حرکت طبیعی جوهری و عبادت ذاتی فطری است که در اختیار انسان نیست. بر حسب این حرکت، انسان مراحل کمال وجودی را از نبات تا به انسان و مراحل بالاتر طی می کند. دیگری حرکت ارادی است که انسان بر حسب آگاهی، غایاتی را برگزیده و برای رسیدن به آن غایات تمام سعی و تلاش خود را به کار می بندد. صراط مستقیم همان حرکت در جهت تکمیل قوه نظری و عملی است. کمال انسان در سلوک به سوی حق، در گرو تکمیل این دو قوه است. در حیطه قوه نظری، دستیابی به حقیقت در میان این همه اندیشه، ادیان و مکاتبی که وجود دارند، کاری بسیار دقیق و باریک است. اینکه انسان خود را از جهالت برهاند و از عوام زدگی و تقلید و عمل زدگی فراتر رود و زندگی خود را مصروف معرفت و دانش نماید و در تحصیل معرفت، دقت لازم را برای پرهیز از افتادن در دام انواع سفسطه ها به کار بندد، نیازمند تلاشی سخت، دقیق و رقیق است (6).

دانستنی که هر موجودی را حرکتی جبلی و توجهی غریزی به سوی مسبب الاسباب است و انسان را با این حرکت جوهری عام، حرکت دیگری است که ذاتی می باشد و منشأ آن حرکت عرضی در کیفیت نفسانی - از جهت انگیزه دینی - می باشد و آن، رهنوردی و راه توحید و مسلک یکتاپرستان از انبیا و اولیا و پیروانشان می باشد و این، مراد از بیان الهی است که به ما فرمود بگویند: اهدنا الصراط المستقیم، که نمازگزار در هر نمازی آن را می خواهد و در بیان الهی بدان اشاره شده که: قل هذه سبیلی ادعوا الی الله علی بصیره انا و من اتبعنی، یعنی: بگو راه من این است، از روی بصیرت به سوی خدا می خوانم، من با هر کسی که مرا پیروی کرده است (یوسف/۱۰۸) و فرمود: انک لتهدی الی صراط المستقیم صراط الله الذی له ما فی السماوات و ما فی الارض، یعنی: تو به راه راست هدایت می کنی، راه خدایی که هر چه در آسمان ها و هر چه در زمین است از آن او است (شورا/۵۲ و ۵۳). پس پایداری بر آن و ثبات بر پویندن آن، چیزی است که خداوند بندگانش را بدان مکلف ساخته و بر آنان واجب فرموده و از جهت این امر رسولان را به سوی آنان گسیل داشته و به سبب آن کتاب ها بر آنان فرو فرستاده است، و باقی صراط هایی که موجودات بر آنها گذر می کنند، هیچ یک از آنها این صراطی که اختصاص به اهل الله دارد نمی باشد، زیرا هر یک از آنها منتهی به غایتی دیگر، غیر لقاء (و مظهریت اسم الله) او، و منزل دیگری غیر جوار الهی و غیر سرای بهشت و رضوان - مانند طبقات دوزخ و گودال های جهنم - می گردد (7).

بنابراین، قوس صعودی به سوی او تعالی جز با سلوک انسان کامل بر آن، درنور دیده نمی شود: الیه یصعد الکلم الطیب و العمل الصالح یرفعه، یعنی: کلمات پاک به سوی او بالا می روند و عمل صالح را بالا می برند (فاطر/۱۰) و استقامت و پایداری بر آن را خداوند فرموده: فاستقم کما امرت و من تاب معک و لا تطغوا، یعنی: آن چنان که دستور داری پایداری بورز - و هر که با تو سوی خدا آمده - و سرکشی مکنید (هود/۱۱۲) و انحراف از آن موجب سقوط از فطرت و فرو افتادن در دوزخ است و فرود آمدن در جهنمی که بدان گفته می شود: هل امتلات و تقول هل من مزید، یعنی: آیا پر شدی؟ و گویند: آیا بیشتر هست؟ (ق/۳۰) و آن (صراط) را (رسول خدا (ص)) توصیف فرموده که از مو باریک تر و از شمشیر تیز تر است. برای اینکه کمال انسان بستگی به به کارگیری دو قوه اش دارد: اما قوه نظری، به جهت رسیدن به حقیقت و نور یقینی در سلوک اندیشه و نظریات دقیقی که در دقت و لطافت باریک تر از مو هستند - البته وقتی که بسیار تمثل پیدا کنند - می باشد.

و قوه عملی: به سبب تعدیل قوای سه گانه شهوی و غضبی و فکری در اعمالشان می باشد تا برای نفس، حالت اعتدالی متوسط بین اطراف حاصل آید. زیرا تمام افراد نکوهیده اند و موجب سقوط در دوزخ و جایگاه محجوبان و اشقیاء و رانده شدگان، و دانستی که متوسط حقیقی بین افراد متضاد، به منزله خالی بودن از آنها است و خالی بودن از این اطراف به نام عدالت نامیده می شود و منشأ رهایی از دوزخ است و آن از شمشیر تیزتر است. در این صورت، صراط دارای دو درجه می باشد. یکی از آن دو از موباریک تر است و دیگری از شمشیر تیزتر و انحراف از وجه اولی موجب سقوط از فطرت می باشد. ان الذین لا یؤمنون بالاخره عن الصراط لئانکون، یعنی: آنان که قیامت را باور ندارند از راه راست منحرف هستند (مؤمنون/۷۴) و وقوف بر وجه دوم موجب قطع و پاره شدن است. چنان که خداوند بدان اشاره کرده و فرموده: انا قلتم الی الی الارض ارضیتم بالحیاه الدنیا من الاخره، یعنی: به زمین تکیه می کنید؟ مگر از آخرت به زندگی دنیا راضی شده اید؟ (توبه/۳۸) و فرمود: یسحبون فی الحمیم، یعنی: در جهنم کشیده می شوند (غافر/۱۳۷) و وجه آن اینکه: این عدالت، کمال حقیقی نمی باشد، زیرا آن منحصر در نور علم و قوه ایمان و معرفت می باشد، بلکه آن امری عدمی و صفت نفسانی عدمی، اعتدالی، از جنس اطرافش می باشد و آرام یافتن بدان و تکیه بر آن، موجب تمایل به دنیا می شود، زیرا آن نیز از دنیا است و: حب الدنیا راس کل خطیئه، یعنی: دوستی دنیا سرآغاز همه بدی هاست.

الف. روشن کردن قرآنی

این صراط روز رستاخیز برای دیدگان به مقدار نور یقینی که بر آن به سوی آخرت گذر می کنند، ظاهر و آشکار می شود، و به حسب شدت نور یقینشان، نیروی سلوک و سرعت گذرشان بر آن، (صراط) می باشد، لذا درجات نیک بختان به سبب تفاوت نور معرفتشان به نیروی ایمان و یقینشان متفاوت می گردد. زیرا تقرب به خداوند جز به سبب معرفت و یقین امکان ندارد، و معارف خود انوارند و مؤمنان به سوی لقاء و ملاقات الهی جز به نیروی انوار و انزادشان رهسپار نمی شوند. چنان که خداوند می فرماید: یوم تری المومنین و المومنات یسعی نور هم بین ایدیهم و بایمانهم بشراکم الیوم جنات تجری من تحتها الانهار خالدین فیها ذلک هو الفوز العظیم، یعنی: روزی که مردان مؤمن و زنان مؤمنه را بینی که نورشان جلو رویشان و سمت راستشان در حرکت است، آن روز نوید شما بهشت ها است که در آن جوی ها روان است و در آن جاودانید و این کامیابی بزرگی است (حدید/۱۲) و فرمود: یوم لا یخزی الله النبی و الذین آمنو معهما نورهم یسعی بین ایدیهم و به ایمانهم یقولون ربنا اتمم لنا نورنا و اغفر لنا انک الی علی کلی شی قدیر، یعنی: در آن روز خداوند پیغمبر و کسانی را که به وی ایمان آورده اند خوار نکند و نورشان پیشاپیش آنها و از طرف راستشان رود و گویند: پروردگارا، نور ما را کامل گردان و پیامر زمان که تو بر هر چه خواهی توانایی (تحریم/۸).

در روایت آمده است: ان بعضهم یعنی نوراً مثل الجبل العظیم یسعی بین یدیه و منهم من یتعی اصغر من ذلک، و منهم من یعطی نوره مثل النحله بیمینه و منهم من یعطى نوره اصغر من ذلک حتی یکون اخر هم رجلاً یعنی نوراً علی قدر ابهام قدمه فیضیئ مره و یطفعی اخری، فاذا اضا قدام قدمه مشی و اذا تفعی قام، و مرور هم علی الصراط علی قدر نور هم، فمنهم من یمر کطرف العین و وقوع الشعاع، و منهم کالبرق الخاطف و منهم من یمر کشد الفرس، و لذی اعطى نوراً علی قدر ابهام قدمه یحسو علی وجهه و یدیه و رجلیه تجریدا و یعلق اخری و تصیب النار جوانبه، فلا یزال کذلک حتی یخلص ... الخبر، یعنی: بعضی از آنان نوری همانند کوه بزرگ دارند که در جلوییشان می رود و بعضی کمتر از آن دارند و برخی نوری دارند مانند یک دانه خرما که در دستشان است و برخی کمتر از آن دارند، و آخرین آنها کسی است که نوری به اندازه انگشت شصت پای خود دارد، که گاهی روشن و گاهی خاموش می شود و چون جلوی پایش را روشن کند می رود و وقتی خاموش شد می ایستد. گذر نمودن آنان بر روی صراط به اندازه نور آنان است. بعضی از آنان هستند که مانند چشم برهم زدن و افتادن شعاع و پرتویی می گذرند (اینان همان صاحبان همت های عالی اند که دلبستگی شان را از دنیا به کلی و یکبارگی قطع کرده اند، چنان که درباره شان گفته شده:

یک قدم بر نفس خود نه دیگری در کوی دوست.

و برخی مانند برق جهنده، و برخی مانند دویدن اسب تیزتک. آن که نورش به اندازه انگشت شصت پایش می‌باشد، به روی دو دست و پای خود افتاده، یک دستش را می‌کشد و دیگری آویزان است و اطراف و اعضای او را آتش فرا گرفته، و پیوسته چنین است تا کارش تمام شود. از اینجا تفاوت مردان در ایمان ظاهر می‌گردد، ای بسا ایمان فردی نسبت به ایمان فرد دیگر، با هم وزن گردند و در قدرت نوری و رسوخ علمی هزاران هزار برابر او باشد؛ و از حسن (بصری) روایت شده که: الصراط مسیره آلاف سنه، ادق من الشعر واحد من السیف، الف صعود و الف استواء و الف هبوط، یعنی: مسافت صراط هزاران ساله راه است که از مو باریک‌تر و از شمشیر تیزتر، هزاران سال بالا رفتن و هزاران سال معتدل رفتن و هزاران سال فرود آمدن است (8).

گویم: بعید نیست که اولی اشاره به سیر من الخلق الی الله و دومی، به سیر فی الله از او به او، و سومی سیر من الله الی الخلق باشد؛ ابوطالب مکی در کتاب قوت القلب گوید: روایت شده است که خداوند متعال صراط را از رحمتش آفریده است و برای مؤمنان ظاهرش ساخته، پس صراط خاص موحدان است و کافران را اجازه عبور از آن نیست، چون آتش، جابران و سرکشانشان و دیگر کافران را - در آنچه جابران به غیر خداوند عزوجل می‌پرستیدند و ایشان پیروی می‌کردند - از موقف ربوده و به دوزخ می‌برد، پس نور بین موحدان به مقدار آنچه از دنیا (از اعمال نیک) آورده‌اند تقسیم می‌شود، و صراط به حسب منازل موحدان تنگ و فراخ می‌گردد، تنگی برای گناهکاران و فراخی برای تقوایندگان، و اصل واسع و فراخ (شاهراه) خاص انبیا و اولیا است که برایشان مانند زمین وسیع، فراخی و پهناوری دارد، و آنان را تندی و کندی است، اولیایشان مانند چشم به هم زدن و آخریشان مانند عمر دنیا هفت هزار سال است، گاهی می‌لغزد و می‌سوزد، سپس بیرون کشیده و از رحمت بهبودی می‌یابد و سپس گام دیگر می‌لغزد و بهبودی می‌یابد، پس اسلام آنها را از جهت رحمت بیرونشان می‌کشد، و چون آن را پذیرفتند و وفای بدان نکردند، برایشان پلی از آن رحمت می‌زنند و بر آن گذر می‌کنند، هر کس از آنان چیزی از اعمال اسلام را ضایع کرده باشد، رحمتی را که بدان او را شامل رحمت ساخته ضایع کرده است، لذا گامش می‌لغزد، بنابراین تنگی و فراخی به مقدار رحمت الهی است بر بنده، پس به قدر نصیب بنده از رحمتی که خداوند در دنیا آن را تقسیم کرده است، صراط برایش در آنجا فراخ می‌گردد، و تندی و کندی پیمودن صراط، به مقدار قرب است، پس به مقدار بهره و نصیبش از نور قربت، تند و کند می‌رود (6).

لذا نخستین گروه از آنان که مانند برهم زدن چشم و درخشش برق راه را طی می‌کنند، انبیا علیهم السلام‌اند، و دو دسته که مانند باد و پرنده طی می‌کنند، صدیقان و اولیایند، و سوم که مانند اسب تیزتک راه را می‌نوردند، صادقند که با نفسشان مجاهده کرده و با خداوند سبحان در تمام حرکات و در آنچه در دل می‌گذرد صادق‌اند، و چهارم مانند اسب سوار است و آنان تقوایندگان‌اند، و پنجم مانند دویدن مرد است که عابدان و ششم راه رفتن است که عمل کنندگان پنهان‌اند و هفتم به روی افتاده است و آنان متهمتکان (یعنی متجاهران به فسق - برخلاف عمل کنندگان پنهان) از موحدان‌اند، و هر دسته را نوری است: نور نبوت و نور ولایت و نور صدق و نور تقوا و نور عبادت و نور ستر و نور توحید؛ بعضی از آنان نورش تا آنجا است که چشمش کار می‌کند و بعضی دیگرشان تا انگشت شصت پایش که این دسته از آنها است، و نور به واسطه بسیاری اعمال نمی‌باشد، بلکه نور به سبب بزرگی اعمال است، لذا نور عمل، به مقدار نوری که در قلب است بزرگ می‌شود، و نور قلب به مقدار نور قرب بزرگ می‌شود، پس هر صاحب نوری که نورش به خداوند نزدیک‌تر باشد، نورش تابناک‌تر و بزرگ‌تر و از جهت بینایی نافذتر و از حیث وزن سنگین‌تر است، چه بسا کسی که آنجا عملی اندک دارد، ولی از کسی که از وی به چندین برابر عمل افزون‌تری دارد، به بهشت پیشی می‌گیرد.

آیا نمی‌بینی رسول خدا صلی الله علیه و آله به معاذبن جبل فرمود: اخلص یکفیک القلیل من العمل، یعنی: اخلاص بورز که عمل اندک تو را کفایت می‌کند؛ بنابراین بنده جز به سبب بزرگی نور به اخلاص نمی‌رسد، لذا اعمالشان به سبب بزرگی نور پاکی و تمامی می‌یابد؛ و آنچه که بیان ما را محقق می‌دارد اینکه مردی از این امت به اندازه هزار سال عمر از پیشینیان جلو می‌افتد، از این روی در حدیث آمده است: یا جندا نوم الاکیاس و

فطر هم کیف یغبنون سهر الحمقی و صیامهم، یعنی: خوشا خوابیدن و خوردن هوشیاران که شب‌بیداری کم‌خردان و روزه‌داشتشان (در نسبت با آنان) زیان بوده و کلاه سرشان رفته است؛ بنابراین هم‌سنگ دانه‌ای خردل (عمل) از صاحب تقوا و یقین، نزد خداوند سبحان از امثال کوه‌ها (عمل) از فریب‌خوردگان و کم‌خردان برتر است (7).

و باز گفته: صراط مستقیم راه توحید است و آن دین حقیقی است که تمام انبیا و رسولان و تابعان آنان بر آن بودند و تمام احوال عالی و مقامات سالکان در سیر الی‌الله و سیر فی‌الله بدان بازگشت دارد، و علم توحید سودمندترین علم و برترینشان و بلکه صافی‌ترین و پاک‌ترینشان است، و آن مقصد مطلوب و مطلب مرغوب است و: لیس وراء عبادان قریه، یعنی: آن سوی آبادان روستایی نیست، و در رهایی چشم‌داشتی جز دست یازیدن بدان، و رسیدن جز به چنگ زدن به آن نمی‌باشد، و به سبب بلندی مرتبه و رفعت منزلت و مقامش، دیدگان از آن ناتوان مانده و خردها وامانده و نظرها بی‌بهره‌اند، زیرا آن دریایی است که خردها در ساحلش مانده و ارواح و قلوب به کنه و باطنش راه ندارند؛ پایان سخن او.

او در آنجا که گفته: امکان رسیدن به عالم قرب و راه پیمودن به سوی او جز به علم توحید فقط امکان‌پذیر نیست، درست گفته؛ و غیر آن از علوم و اعمال را نزد خداوند وزنی نیست - مگر از یاری کردنشان فقط در تحصیل آن علم - و برهان این - و برهان این ادعا از مواضع بسیاری در این کتاب مستفاد می‌گردد (9).

ب. بینشی کشفی

بدان صراط مستقیم، چنان که گفته‌اند، صراطی است که تو را به بهشت می‌رساند، و آن صورت هدایتی است که برای نفست - مادام که در عالم طبیعت هستی از اعمال قلبی و حالات - انشاء و ایجاد کرده‌ای؛ و تحقیق آنکه: هنگام برطرف شدن پرده و کنار رفتن حجاب‌ها برایت روشن می‌گردد که نفس سعید انسانی همان صورت صراط مستقیم الهی است که دارای حدود و مراتب می‌باشد، اگر سالک درجه‌درجه بر حدود و مقاماتش گذر کند، او را به جوار پروردگارش رسانیده و وارد بهشتش می‌نماید، و آن در این جهان، مانند دیگر امور اخروی، از دیده پنهان است و بر حواسش پوشیده، و چون به سبب مرگ پرده برداشته شد و حجاب از دیده دلت برطرف گردید، آن را مشاهده خواهی کرد، و این صراط در روز رستاخیز برایت مانند پلی محسوس بر روی جهنم کشیده می‌شود که اولش در موقف است و آخرش بر دری از درهای بهشت، و هرکس آن را مشاهده می‌کند می‌شناسد و می‌دانی که آن صنعت و ساخت خودت می‌باشد، و در آن هنگام خواهی دانست که در آن دنیا پلی کشیده شده بر روی جهنم طبیعت بوده که بدان گفته می‌شد: ظل ذی ثلاث شعب لا ظلیل و لا یغنی من اللهب، یعنی: سایه‌ای که سه شاخه دارد که نه سایه‌افکن است و نه از حرارت نگاه می‌دارد (مرسلات/ ۳۰ و ۳۱) چون آن چیزی است که نفس را به شراره‌های شهبانی که اثر حرارتش در آخرت آشکار می‌شود، می‌رساند و اکنون در پوسته و غلاف این بدن - مانند آتش زیر خاکستر - پنهان است، پس نیک‌بخت کسی است که آتشش را به آب علم و تقوا خاموش سازد.

شیخ صدوق در کتاب اعتقادات می‌گوید: اعتقاد ما در صراط این است که آن «حق» است و پلی بر روی جهنم می‌باشد که تمام خلایق از آن می‌گذرند، خداوند می‌فرماید: و ان منکم الا واردها کان علی ربک حتما مقضیاء، یعنی: هیچ‌کس از شما نیست مگر وارد جهنم می‌شود و این امر از جانب پروردگار حتمی و مقرر است (مریم/ ۷۱) و صراط به وجهی دیگر نام حجج الهی است، پس هرکس که آنها را در دنیا شناخت و اطاعتشان را نمود، خداوند در رستاخیز اجازه عبور بر صراطی را که پل روی جهنم است به او خواهد داد، و رسول خدا صلی‌الله‌علیه و آله به علی علیه‌السلام فرمود: یا علی! اذا کان یوم القیامه اقعدا و انت و جبرئیل علی الصراط و لا یجوز علی الصراط الا من کانت معه براته بولایتک، یعنی: ای علی! چون رستاخیز فرا رسد، من و تو و جبرئیل بر اول صراط می‌نشینیم، و هیچ‌کس اجازه عبور از صراط را ندارد مگر آنکه اجازه‌نامه‌ای به ولایت تو داشته باشد؛ پایان سخن او.

گویم: شگفت آنکه: صراط و رفتن بر آن و مسافت و رونده در آن یک چیز است، و این در راه آخرت هم که آن را نفس انسانی می‌پیماید همین گونه است، زیرا مسافری که به سوی خدا سفر می‌کند - یعنی نفس - در ذاتش سفر می‌کند و مقاماتی را که در ذاتش واقع است، به ذاتش درمی‌نوردد، لذا در هر گامی، قدمش بر سرش - و بلکه سرش بر قدمش - واقع می‌شود و این امر شگفتی است، ولی در مقام تحقیق و عرفان چندان شگفت و عجیب نمی‌باشد.

صراط در اندیشه امام خمینی (ره)

صراط پلی است بر دوزخ در مسیر بهشت، که نیکان و بدان بر آن وارد شده؛ نیکان به سرعت از آن عبور می‌کنند، به نعمت‌های بی‌پایان حق می‌رسند، و بدان سقوط کرده و به دوزخ می‌روند. از پاره‌ای روایات استفاده می‌شود که سرعت عبور مردم از آن، بستگی به میزان ایمان، اخلاص و اعمال صالح آنها دارد. در حدیثی از امام صادق (ع) آمده که، برخی همانند برق، برخی همچون اسب تیزرو، برخی با دست و زانوها، برخی همچون پیادگان، و برخی بر آن آویزان می‌شوند.

صراط گذرگاهی مخوف، لغزنده، خطرناک و باریک‌تر از مو، تیزتر از شمشیر، دارای موقف‌های متعدد می‌باشد و در هر موقف سؤال از چیزی نمایند، در جایی از نماز، دیگر از امانت، صله رحم، عدالت و مانند آن پرسند. گذرگاهی که اجازه عبور از آن بدون ولایت معصومین و تخلق به اخلاق آنها امکان‌پذیر نیست و هر کس به هر مقدار نور ایمان و عمل صالحش، توانایی عبور از آن را دارا می‌باشد. اگر کسی نتواند به سلامت از آن بگذرد، سقوطش در دوزخ حتمی و هرگز به کانون نعمت‌های معنوی و مادی پروردگارش راه نخواهد یافت.

توجه به این معانی و ایمان به آن، بازتاب گسترده‌ای در اعمال انسان و تربیت او خواهد داشت و او را به دقت هرچه بیشتر در انتخاب راه‌های زندگی، جداسازی دقیق حق از باطل و تخلق به اخلاق اولیاءالله وادار می‌سازد.

حقیقت و ویژگی‌های صراط مستقیم

۱- صراط مستقیم باطن ولایت

علم و آگاهی تفصیلی نسبت به عالم برتر و بالاتر از این جهان، برای اهل دنیا غیرممکن است؛ ولی این امر، مانع از آگاهی اجمالی نسبت به آن نخواهد بود.

در حدیث «مفضل بن عمر» می‌خوانیم که:

از امام صادق (ع) درباره «صراط» سؤال نمودم، فرمودند: «صراط راه به سوی معرفت و شناخت خداوند متعال است. و صراط دو گونه است: ۱- صراطی در دنیا، ۲- صراطی در آخرت، اما صراط دنیا امام واجب‌الاطاعه می‌باشد، هر کس او را بشناسد و به هدایت او اقتدا کند، از صراط که پلی است بر روی جهنم خواهد گذشت، و هر کس، در اینجا امام خود را شناخت، قدمش بر صراط آخرت می‌لغزد و در آتش دوزخ سقوط می‌کند» (10).

روایتی دیگر از امام صادق (ع) نیز آمده که فرموده‌اند:

«بر دوزخ پلی است باریک‌تر از مو و تیزتر از شمشیر» (10)،

صراط مستقیم و حقیقت ولایت در دنیا نیز، باریک‌تر از مو و تیزتر از شمشیر می‌باشد؛ زیرا خط مستقیم، خط باریکی بیش نیست و مابقی، خطوط انحرافی می‌باشند و صراط قیامت، تجسم عینی از این صراط است.

حضرت امام (ره) حقیقت صراط را، این گونه شرح می‌فرمایند:

اگر در این عالم به راه راست نبوت و طریق مستقیم ولایت قدم زده باشی و از جاده ولایت علی بن ابی طالب - علیه السلام - اعوجاج پیدا نکرده باشی و لغزش پیدا نکنی، خوفی برای تو در گذشتن از صراط نیست؛ زیرا که حقیقت صراط صورت باطن ولایت است؛ چنانچه در احادیث وارد است که امیرالمؤمنین صراط است. و در حدیث دیگر است که «ماییم صراط مستقیم». و در زیارت مبارکه جامعه است که «انتم السبیل الاعظم و الصراط الاقوم». و هرکس در این صراط به استقامت حرکت کند و پای قلبش نلرزد، در آن صراط نیز پایش نمی‌لغزد و چون برق خاطف از آن بگذرد (11).

۲- صراط انسانی، طولانی‌ترین صراط‌ها

در این واقعیت، در کلام حضرت امام (ره) چنین ترسیم شده است:

باید دانست که هر یک از موجودات را صراطی خاص به خود و نور و هدایتی مخصوص است: و الطرق الی الله بعدد انفس الخلائق. و چون در هر تعین حجابی است ظلمانی و در هر وجود و انیت حجابی است نورانی، و انسان مجمع تعینات و جامع وجودات است، محبوب‌ترین موجودات است از حق تعالی. و شاید اشاره به این معنا باشد آیه کریمه: «ثم رددناه اسفل سافلین». و از این جهت، صراط انسانی طولانی‌ترین و ظلمانی‌ترین صراط‌ها است. و نیز، چون رب انسان حضرت اسم الله اعظم است، که ظاهر و باطن و اول و آخر و رحمت و قهر و بالاخره اسماء متقابل به او علی السواء است، از برای خود انسان در منتهای سیر باید مقام برزخیت کبرا حاصل شود؛ و از این جهت صراط او ادق از همه صراط‌ها است (11).

۳- مراتب صراط انسان‌ها

خداوند متعال انسان‌ها را، سرشار از استعداد و قابلیت آفریده و ابتدا سیرش را، اسفل سافلین و انتهای آن را، تا اعلی علیین بالا برده است؛ جایی که بزرگ فرشته مقرب الهی از حرکت بازایستاده و قدم به آنجا قرار نداد؛ همان جایی که گل سرسبد عالم هستی و سدرنشین سدره‌المنتهی به آن عروج نمود. در حدیث منسوب به رسول اکرم (ص) آمده است که: به تعداد نفس‌های مخلوقات به سوی خداوند راه وجود دارد؛ بنابراین صراط انسان‌ها متفاوت و دارای مراتبی مختلف خواهد بود.

حضرت امام (ره) مراتب مختلف صراط را این گونه بیان می‌فرماید:

باید دانست که «تقویم» انسان در اعلی علیین، جمع اسمایی است؛ و به همین جهت تا اسفل السافلین مردود شده و صراط او از اسفل سافلین شروع و به اعلی علیین ختم شود (11).

سپس اشاره به صراط کسانی که متنعم به نعمت‌های الهیه هستند کرده و درباره صراط انسان کامل - که فقط صراط «منعم علیهم» و به قول مطلق است - می‌فرماید: این صراط بالاصاله مختص به ذات مقدس نبی ختمی است، و برای دیگر اولیا، و انبیاء، بالتبعیه ثابت است.

۴- مبدأ و منتهای صراط مستقیم در حیات انسانی

انسان مجمع تعینات و حجاب‌ها است، هم دارای حجاب‌های ظلمانی و هم نورانی می‌باشد، و این، طولانی بودن صراط انسان را بایسته می‌سازد؛ به همین علت، خداوند متعال در قرآن می‌فرماید: ما او را به اسفل السافلین برگردانیم. و در سوره «العصر» می‌فرماید: «ان الانسان لفی خسر» و نمی‌گوید: «ان الانسان فیه الخسر» زیرا حجاب‌ها اطراف آدمیان را فرا گرفته است و این انسان - که موجود بی‌نهایت طلب است - باید سیرش تا بی‌نهایت تداوم پیدا کند و این کار در سایه گسستن از همه حجاب‌ها، امکان‌پذیر می‌باشد، بنابراین ابتدای صراط انسان طبیعت و انتهایش الوهیت خواهد بود. این حقیقت در فرمایشات حضرت امام (ره) به صورت زیبا در کوتاه چنین متبلور شده است:

سر دوراهی واقع شده‌ایم، یک راه، راه انسانیت است، که این «صراط مستقیم» است. صراط مستقیم یک سرش به طبیعت است؛ یک طرفش به الوهیت. راه مستقیم از «علق» شروع می‌شود. منتها بعضی از آنها طبیعی است، و آنجایی که مهم است آنجایی است که ارادی است. یک سرش طبیعت است، یک طرفش مقام الوهیت. و انسان از طبیعت شروع می‌کند، تا اینکه برسد به آنجایی که در وهم من و تو نمی‌آید: «آنچه در وهم تو ناید آن شوم» (12).

۵- صراط مستقیم صراط انسان کامل

خداوند متعال بر صراط مستقیم می‌باشد؛ لذا موجوداتی که مربوط ذات باری تعالی هستند، به میزان ظرفیت خودشان، در صراط مستقیم قرار می‌گیرند. انسان سرشار از استعداد و قابلیت است؛ لذا همواره باید صراطش، صراط مستقیم باشد. انسان کامل قطعاً بزرگ مصداق صراط مستقیم است و مؤمنین - چون در حرکات و سکنات تابع انسان کامل هستند - تبعاً در صراط مستقیم خواهند بود.

حضرت امام (ره) صراط مستقیم را، صراط سعادت و انسان‌های کامل می‌داند و آن را بالاصاله، مختص بزرگ انسان کامل - ذات مقدس نبی ختمی مرتبت - و بالتبع برای دیگر اولیاء و انبیا و سایر مؤمنین قرار داده و می‌فرماید: حق تعالی به مقام اسم جامع و رب‌الانسان بر صراط مستقیم است؛ چنانچه فرماید: «انی ربی علی صراط مستقیم» (هود/۱۱) و مربوط آن ذات مقدس بدین مقام نیز بر صراط مستقیم است.... و مؤمنین چون تابع انسان کامل هستند در سیر و قدم خود را در جای قدم او گذارند و به نور هدایت و مصباح معرفت او سیر کنند و تسلیم ذات مقدس انسان کامل هستند و از پیش خود قدمی برندارند و عقل خود را در کیفیت سیر معنوی الی‌الله دخالت ندهند، از این جهت، صراط آنها نیز مستقیم و حشر آنها با انسان کامل و وصول آنها به تبع وصول انسان کامل است؛ به شرط آنکه قلوب صافیه خود را از تصرفات شیاطین و انیت و انانیت حفظ کنند، و یکسره خود را در سیر تسلیم انسان کامل و مقام خاتمیت کنند (11).

دقت شود اینکه رب علی‌الصراط است، به این معنا است که رب، احاطه بر صراط و فوق آن است؛ اما اینکه مربوط بر صراط است به این معنا است که، از آن خارج نیست.

ایشان به بیان امور لازم در سیر مستقیم پرداخته و می‌فرمایند:

در سیر مستقیم، عنایات ازلیه و عطفات و مراحم سرمدیه و اوضاع پاک و محیط و فضای صاف و کرامات تامه لازم است (13).

سپس صاحبان این سعادت را کسانی دانسته که، خمیره لایق برای نصب امامت از آدم تا خاتم را دارا بودند و همواره از آغاز خلقت، راست و مستقیم حرکت نموده‌اند؛ و این سعادت برای من و امثال من رخ نمی‌دهد. کسانی که عنایت خاصه و توجهات ربانیه و کرامات تامه، نصیب آنها شده و دست ازل به یاری دوست به مساعدت آنها دراز شده و اصل پاک به آنها اعطا شده و خمیر لایق برای منصب امامت از آدم تا خاتم به آنها داده شده و از نقطه اول راست و مستقیم حرکت نموده‌اند و اصلا ب شامخه و ارحام مطهره را سیر کرده‌اند و تحت تربیت شمس‌الشموس با همان پاکی که از نقطه مشرق آمده بودند، سلامت از طبیعت گذشتند (13).

حضرت امام (ره) در ادامه، امتیازات آنانی که همواره، در صراط مستقیم بوده‌اند را این گونه بیان می‌فرماید:

نایره طبیعت و مقتضیات شهوات خاموش گشته و آتش طبیعت خاموش گشته و آتش طبیعت سرد شده و غول‌های بیابانی خواب بوده‌اند. «جزناها و هی خامده» تا به مطلع مشرق «حتی مطلع الفجر» رسیدند و این سلامت در سیر است «ثم دنا فندلیفکان قاب قوسین او ادنی» «الا بذکر الله تطمئن القلوب» «یا ایها النفس المطمئنه ارجعی الی ربک راضیه مرضیه»، با کمال خوشنودی و به دلخواه محبوب، سفر را انجام داده و از نقطه مطلع خارج شده و به آن نقطه عود نموده و به‌طور استقامت در اسم اعظم الهی و لفظ جلاله «الله» که راست بوده و هیچ اعوجاجی ندارد، داخل شدند. چنانچه حضرت رسول فرمودند: «راه من مستقیم و راه‌های دیگر کج و معوج است.» زیرا بین دو نقطه، ترسیم نمودن بیش از یک خط مستقیم، محال است.

پس آن کس که رسیده شده و در هیچ مقامی توقف نداشته و حرکت استکمالی را بی‌انقطاع در دو قوس نزولی و صعودی طی نموده است، انسان کامل است «ثم دنا فتدلی» (13).

ایشان محدود بودن سیر و مقامات فرشته‌ها و بی‌حد بودن دایره سیر و مقامات انسان کامل را این گونه بیان می‌فرمایند:

این است که برای ملائکه مقام معینی است که: «و منهم قائم و منهم ساجد و منهم راکع». یگانه موجودی که برای سیر آن حد و مقامی نیست انسان کامل است که در این قوس ترقی و استکمال، به گونه‌ای استعداد سیر دارد که می‌تواند به مقامی که به وهم تو ناید، برسد.

بار دیگر از ملک پران شوم
آنچه اندر وهم ناید آن شوم

(13).

سپس در راستای بیان ویژگی‌ها و معیارهای سیر و سلوک انسان کامل در دایره بی‌حد صراط مستقیم، به بزرگ مصداق انسان کامل اشاره و می‌فرمایند:

و انسان کامل نور احمد محمدی صلی‌الله علیه و آله و سلم است که او انسان کامل است «خلقتک لاجلی». خدا بنی آدم را برای خودش خلق فرموده است، البته نه آن بنی آدمی که نارس مانده است، بلکه آن آدمی که سلامت مانده و «مطلع الفجر» شده است.

حضرت امام (ره) با استناد به احادیث، صراط مستقیم را، به امیرالمؤمنین و ائمه معصومین (ع) تفسیر کرده‌اند:

عن الکافی با سنده عن ابی الحسن الماضی - علیه السلام - قال: قلت: «افمن یمشی مکباً علی وجهه اهدی امن یمشی سویاً علی صراط مستقیم» قال «ان الله ضرب مثلاً من حاد عن ولایه علی - علیه السلام - کمن یمشی علی وجهه لا یهتدی لامره؛ وجعل من تبعه سویاً علی صراط مستقیم. و «الصراط المستقیم» امیرالمؤمنین، علیه السلام.

فرمود: «خدای تعالی در این آیه شریفه مثلی زده است؛ و آن مثل کسانی است که اعراض نمودند از ولایت امیرالمؤمنین - علیه السلام - که آنها گویی راه می‌روند به روی‌های خود و به هدایت نرسند. و کسانی را که متابعت آن حضرت نمودند، قرار داده به راه مستوی و راست. و «صراط مستقیم» امیرالمؤمنین - علیه السلام - است.

و از کافی شریف از فضیل منقول است که گفت: «با جناب باقرالعلوم - علیه السلام - داخل مسجدالحرام شدم، و آن حضرت به من تکیه کرده بود. پس، آن حضرت نظر مبارک افکند به سوی مردم و ما در باب بنی‌شیه بودیم، پس فرمود «ای فضیل، این‌طور در جاهلیت طواف می‌کردند! نه می‌شناختند حقی را و نه تدین به دینی داشتند. ای فضیل، نظر کن به آنها، پس همانا به روی‌ها و از گونه درافتادند. خداوند لعنت کند آنها را که خلقی هستند مسخ‌شده و منکوس». پس از آن قرائت فرمود آیه شریفه «افمن یمشی» را و «صراط مستقیم» را تفسیر به حضرت امیرالمؤمنین و اوصیا - علیهم السلام - فرمود» (11).

۶- فعلیت صراط

آخرت انعکاس این عالم است و هرچه در این عالم انجام می‌دهیم، عین آدم‌ها در آخرت پیش روی ما می‌باشند. و بنا به آیه شریفه: «اعدت للمتقین» (آل عمران/ ۳) و «ان جهنم لمحیطه بالکافرین» (عنکبوت/ ۲۹)، آخرت الان موجود و فعلیت دارد. حضرت امام (ره) در این باره می‌فرمایند:

«ما الان در این صراط داریم حرکت می‌کنیم. این پرده که برداشته شد، آن وقت صراط جهنم که از متن جهنم می‌گذرد، یعنی آتش دورش را گرفته، این از وسط اینجا می‌گذرد، باید از اینجا عبور کنید. دنیا همین جور است. فساد که همان آتش است بر شما احاطه کرده، باید از همین بین فساد عبور کنید، به‌طوری که سالم عبور کنید» (12).

۷. صراط آخرت باطن صراط دنیا

صراط آخرت، باطن و انعکاس صراط دنیاست. آتش دوزخ باطن و انعکاس آتش شهوت و فساد دنیاست. همان گونه که عبور از صراط دنیا مشکل و دشوار است، عبور از صراط جهنم نیز دشوار خواهد بود. این حقیقت در فرمایشات حضرت امام این گونه بیان شده است:

ما همه در صراط هستیم و صراط از متن جهنم عبور می کند. باطنش در آن عالم ظاهر می شود و در اینجا هر انسانی صراطی مخصوص به خود دارد و در حال سیر است؛ یا در صراط مستقیم که منتهی به بهشت می شود و بالاتر، یا صراط منحرف از چپ یا منحرف به سوی راست که هر دو به جهنم منتهی می شوند. ما از خداوند منان آرزوی صراط مستقیم می کنیم: «اهدنا الصراط المستقیم» که انحراف از یک سو است «والضالین» (حمد/۱) که انحراف از سوی دیگر و این حقایق در حشر به طور عیان مشهود می شود (14).

باطن صراط مستقیم در این جهان است. چه بسیار راه دقیق و ظلمانی است و چه مشکل است عبور از آن برای ما واماندگان، آنان که به هیچ انحراف راه را طی نمودند «جزنا وهی خامده» گویند و هر کس به اندازه سیرش در این صراط در آنجا نیز همین سیر منعکس گردد (12).

بیان عرفانی صراط موجودات

هر تجلی اسمی را در حضرت علمی، عین ثابتی لازم است، و هر اسمی را به تعین علمی در نشئه خارجی، مظهری است که مبدأ و مرجع آن مظهر، همان اسمی است که مناسب با آن است و رجوع هر یک از موجودات از عالم کثرت به غیب آن اسمی است که مصدر و مبدأ آن است، عبارت از «صراط مستقیم» آن است. پس، از برای هر یک سیر و صراطی است مخصوص و مبدأ و مرجعی است مقدر در حضرت علم، طوعاً او کرهاً، و اختلاف مظاهر و صراطها، به اختلاف ظاهر و حضرات اسماست (15).

صراط انسانی، طولانی ترین صراطها

باید دانست که هر یک از موجودات را صراطی خاص به خود، و نوری و هدایتی مخصوص است و «الطرق الی الله بعدد انفاس الخلاق» (1) و چون در هر تعین، حجابی است ظلمانی، و در هر وجود و ائیت، حجابی است نورانی و انسانی مجمع تعینات و جامع وجودات است، محبوب ترین موجودات است از حق تعالی و شاید اشاره به این معنی باشد آیه کریمه: (ثم ردناه اسفل السافلین) و از این جهت صراط انسانی طولانی ترین و ظلمانی ترین صراطهاست و نیز چون ربّ انسان حضرت اسم الله اعظم است که ظاهر و باطن، اول و آخر و رحمت و قهر و بالاخره اسمای متقابل به او علی السّواست، از برای خود انسان در منتهای سیر باید مقام برزخیت کبرا حاصل شود و از این جهت صراط او ادقّ از همه صراطهاست.

سبب تفاوت صراط انسانها

باید دانست که تقویم انسان در اعلی علین جمع اسمایی است و به همین جهت تا اسفل سافلین مردود شده و صراط او از اسفل سافلین شروع و به اعلی علین ختم شود و این در مورد آنهاست که حق تعالی به آنها انعام فرموده به نعمت مطلقه که آن نعمت کمال جمع اسمایی است که بالاترین نعمت های الهیه است. صراط های دیگر، چه صراط سعدا و منعم الهی باشد، چه صراط های اشقیا باشد، به قدر نقصان از فیض نعمت مطلق، داخل در یکی از دو طرف افراط و تفریط خواهد بود. پس صراط انسان کامل فقط، صراط منعم الهی به قول مطلق است و این صراط بالاصاله مختص به ذات مقدس نبی ختمی است و برای دیگر اولیا و انبیا بالتبعیه.

صراط مستقیم، صراط انسان کامل

انسان کامل چون مظهر جمیع اسما و صفات و مربوب حق تعالی به اسم جامع است، هیچ یک از اسما را در آن غلبه تصرف نیست و خود نیز چون رب خود، کون جامع است و مظهریت آن از اسمی، زاید بر اسمی نیست و دارای مقام وسطیت و برزخیت کبری است و سیرش بر طریقه مستقیمه

وسطیه اسم جامع است. سایر اکوان هریک، اسمی از اسمای محیطه یا غیر محیطه در آنها متصرف است و مظهر همان اسم هستند و بدء و عود آنها به همان اسم هست و اسم مقابل آن در بطون است و متصرف آن نیست، مگر به وجه احدیت جمع اسماء که بیان آن مناسب این مقام نیست. پس حق تعالی به مقام اسم جامع و رب الانسان، بر صراط مستقیم است، چنانچه فرماید: «ان ربی الی صراط المستقیم» (هود/۵۶).

یعنی مقام وسطیت و جامعیت، بدون فضل صفتی بر صفتی، و ظهور اسمی دون اسمی و مربوط آن ذات مقدس بدین مقام نیز بر صراط مستقیم است، بدون تفاضل مقامی از مقامی و شأنی از شأنی؛ چنانچه در معراج صعودی حقیقی و غایت وصول به مقام قرب، پس از عرض عبودیت و ارجاع العبادت و عبودیتی از هر عابدی به ذات مقدس و قصر اعانت در جمیع مقامات قبض و بسط به آن ذات مقدس بقوله: «ایاک نعبد و ایاک نستعین» (حمد/۵).

عرض کند: «اهدنا صراط المستقیم» (حمد/۶)؛ و این صراط همان صراطی است که رب الانسان الکامل بر آن است - آن بر وجه ظاهریت و ربوبیت، و این بر وجه مظهریت و ربوبیت - و دیگر موجودات و سایرین الی الله هیچ یک بر صراط مستقیم نیستند؛ بلکه اعوجاج دارند، یا به جانب لطف و جمال، یا به طرف قهر و جلال. و مؤمنین چون تابع انسان کامل هستند در سیر، و قدم خود را جای قدم او گذارند و به نور هدایت و مصباح معرفت او سیر کنند، تسلیم ذات مقدس انسان کامل هستند و از پیش خود قدمی برندارند و عقل خود را در کیفیت سیر معنوی الی الله دخالت ندهند، از این جهت، صراط آنها نیز مستقیم و حشر آنها با انسان کامل و وصول آنها به تبع وصول انسان کامل است؛ به شرط آنکه قلوب صافیه خود را از تصرفات شیاطین و انیت و انانیت حفظ کنند و یکسره خود را در سیر تسلیم انسان کامل و مقام خاتمیت کنند.

مقایسه آرای امام خمینی (ره) و ملاصدرا در زمینه صراط

حضرت امام فیلسوفی نو صدراپی و متأثر از صدر المتألهین شیرازی است و حدود بیست سال به تدریس حکمت متعالیه اشتغال داشته، و به تعبیر مقام معظم رهبری، حضرت امام خمینی چکیده و زنده مکتب ملاصدرا است. مقایسه نظرات این دو بزرگوار در دو سطح مجمل و کلی و مفصل و جزئی انجام می گیرد که در سطح کلی امام خمینی یقیناً و تحقیقاً از آرای ملاصدرا پیروی کرده و دیدگاه نو و ممتازی نسبت به ملاصدرا ارائه نکرده است که در این بحث تحول ایجاد کند. به طور نمونه، در مورد صراط، طرفین معتقدند سرعت عبور مردم از آن بستگی به میزان ایمان، اخلاص و اعمال صالح آنها دارد، و همچنین صراط گذرگاهی مخوف، لغزنده، خطرناک، باریک تر از مو، تیز تر از شمشیر و دارای موقف های متعددی می باشد و در هر موقف سؤال از چیزی می پرسند و طرفین اعتقاد دارند که صراط دو گونه است: صراطی در دنیا و صراطی در آخرت. حقیقت صراط، صورت باطن ولایت است، و هریک از موجودات صراط خاص به خود دارند، زیرا دارای نفس متعدد می باشند و معتقدند، صراط انسانی طولانی ترین و ظلمانی ترین صراط هاست و صراط مستقیم یک سرش به طبیعت است و یک طرفش به الوهیت.

اختلاف دیدگاه دو بزرگوار بیشتر به روش برمی گردد، و در روش با هم تفاوت دارند، چون مبنایشان یکی است، و تفاوت چندانی ندارند. منبع طرفین، قرآن، آیات و روایات می باشد که ملاصدرا براساس مبانی حکمت متعالیه و فلسفی تبیین عقلانی می کند و به دلیل ژرفا و عمق خاص، در آثار فلسفی و بیان بسیار عمیق طرح شده، ولی امام خمینی دیدگاهی منطبق بر صدرا دارد، اما ابتکارات امام در عرفان بیش از فلسفه می باشد، و می توان گفت که مباحث امام بیشتر رنگ عرفانی و اشراقی و شهودی دارد و اعتقاد دارد بهترین راه شناخت معارف جمع کردن بین فلسفه و عرفان و یا برهان و مکاشفه است، و همچنین حضرت امام در سطح مجمل و کلی از آرای ملاصدرا پیروی نموده، و لیکن در سطح مفصل و جزئی، امام خمینی نسبت به براهین دوازده گانه عکس العمل های متفاوتی نشان داده، در بعضی از مواقع دقیقاً برهان ملاصدرا را بدون کم و کاست یا زیادتی می پذیرد، در بعضی از مواقع بیان مجمل ملاصدرا را بدون اختلاف نظر با وی طرح و تفصیل می دهد، و بعضی برهان ها را امام به طریقی توضیح داده

و ملاصدرا به طریقی دیگر و بالاخص در بعضی از جاها اقوال ملاصدرا را به نقد می‌کشد، مخصوصاً در جاهایی که نقد از سوی اشراق مطرح شده‌اند، امام خمینی با نظر اشراق موافق است. به‌طور خلاصه، علاقه امام به ملاصدرا و متأثر شدن وی از ملاصدرا و تدریس بیست‌ساله حکمت او به معنای پذیرش صددرصد مطالبی که صدرا مطرح کرده نیست. بلکه علاوه بر تدریس، به نقد ملاصدرا هم پرداخته است.

نتیجه‌گیری

مکتب پیامبران الهی بر اساس ایمان به مبدأ و معاد استوار است. مهم‌ترین امری که در تمام اعصار مورد توجه فرستادگان خدا بوده و حداکثر مجاهده را در راه تحقق بخشیدن به آن مبذول می‌داشتند، آن بوده که انسان‌ها را به آفریدگار جهان مؤمن ساخته و بر ایمان به روز معادشان تأکید و تقویت نمایند. بی‌شک اعتقاد به معاد زندگی را برای انسان هدفدار می‌کند، آگاهی از کیفیت معاد و علت وجودی آن انسان را مسئولیت‌پذیر کرده و سبب می‌شود تا او خود را یک موجود رها شده و بی‌هدف نبیند. در این پژوهش صراط را در اندیشه ملاصدرا و امام خمینی مورد تحلیل و بررسی قرار دادیم. ملاصدرا صراط را حرکت جوهری نفس انسان از آغاز تکون تا آخرین درجه صعود نفس می‌داند، و ایشان اعتقاد دارند هرکس برای خود صراط متفاوت دارد، و علت آن هم نفس‌های متفاوت هستند و ایشان معتقد است، الصراط صراطان، صراطاً فی الدنیا و صراطاً فی الاخره، این صراطان در دنیا و آخرت به‌گونه‌ای حضور و ظهور دارند ولی واقعیتشان دین و امام است و همچنین می‌فرماید صراط «ادق من الشعر و احد من السیف» چون اگر انسان بخواهد واقعاً براساس علم و یقین موحد باشد و در عمل هم خالصانه در مسیر توحید حرکت کند، تمثیل خارجیش این است که این مسیر از شمشیر نیز تیزتر و از مو باریک‌تر است (اگر بخواهید تمثیل جسمانی پیدا کند به این صورت است). و می‌فرماید انسان قوه درک یا عقل نظری و عقل عملی دارد، و انسانی که بخواهد در مسیر حرکت جوهری خود درست و حساب‌شده در این قسم حرکت کند، این مسیر چنان سخت است که مانند شمشیر تیز و یا از مو باریک‌تر می‌باشد. امام خمینی (ره) معتقدند هریک از موجودات صراط مستقیم مخصوص به خود دارند، ولی صراط انسان طولانی‌ترین و ظلمانی‌ترین صراط‌ها است، چون رب انسان، حضرت بسم‌الله اعظم است که ظاهر و باطن، و اول و آخر و رحمت و قهر و بالاخره همه اسماء متقابل با هم دارد، انسان نیز در منتهای مسیر، باید به مقام تعادل بین اسماء متقابل برسد و لذا صراط او ادق از همه صراط‌هاست، که این صراط مستقیم یک سرش به طبیعت است و یک طرفش به الوهیت.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Javadi Amoli A. Resurrection in the Qur'an. Qom: Esra; 2001.
2. Mulla Sadra Mil. Tafsir al-Qur'an al-Karim. Qom: Bidar; 1987.
3. Al-Raghib al-Isfahani Aa-Q. Al-Mufradat fi Gharib al-Qur'an. Beirut: Dar al-Ma'rifa; 2001.
4. Ibn Manzur MiM. Lisan al-'Arab. Beirut: Dar Sadir; 1993.
5. Sobhani. Enduring Thoughts.
6. Shirazi Sa-D. Al-'Arshiyya. Beirut: Mu'assasat al-Tarikh al-'Arabi; 1999.
7. Shirazi Sa-D. Mafatih al-Ghayb.
8. Shirazi Sa-DM. Al-Asfar al-Arba'a. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi; 1989.
9. Najafi Afra M. Motion and Time in Philosophy. Tehran: Rozaneh Publishing; 2013.
10. Mohammadi Reyshahri M. Mizan al-Hikma. Qom: Dar al-Hadith; 1995.
11. Khomeini R. Sahifeh-ye Imam. Qom: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 1999.
12. Khomeini R. Adab al-Salat. 8th ed. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 1999.
13. Ardabili SA. Taqrirat-e Falsafeh-ye Imam Khomeini. Tehran: Orouj Publishing; 2002.
14. Feyz Kashani MM. Ilm al-Yaqin. Qom: Bidar Publishing; 2006.
15. Rahimpour Fa-S. Resurrection from the Perspective of Imam Khomeini: Orouj Publishing; 1999.
16. Mulla Sadra Mil. Al-Shawahid al-Rububiyya fi al-Manahij al-Sulukiyya. Mashhad: University Publishing Center; 1981.